

Συνέντευξη Άρη Μαραγκόπουλου στη Μαρία Λούκα

(διαδικτυακή επιθεώρηση *Poraganda*, δημοσίευση: 18/12/20, μαγνητοφώνηση: 11/12/20)

Ερ: Πρόσφατα εκδόθηκε μια ανθολογία με ορισμένα σημαντικά κριτικά σας κείμενα (*Πορτρέτο του Συγγραφέα ως Κριτικού*, επιμ. Άννα Κατσιγιάννη - Κ. Κωστίου, Τόπος 2020) ενώ το καλοκαίρι είχε προηγηθεί η έκδοση του καινούργιου σας μυθιστορήματος (*Φλλοστ, φλλοστ, φλλοσσστ*, Τόπος 2020). Ισορροπείτε πάντα χωρίς πτώσεις ανάμεσα στην ενασχόληση με την κριτική και τη συγγραφή λογοτεχνίας;

Απ: Το δικό μου σύμπαν διατρέχουν δύο παράλληλα ποτάμια που καταλήγουν στην ίδια κοίτη. Το ένα είναι το καθ' εαυτό λογοτεχνικό κείμενο και το άλλο η κριτική του. Είναι παραπληρωματικά. Δε μπορώ να ζήσω χωρίς το λογοτεχνικό κείμενο, ούτε χωρίς την κριτική αυτού του κειμένου. Ακόμα και στα δικά μου κείμενα ασκώ κριτική. Στο site μου υπάρχουν τέτοια κείμενα, όπου σκέφτομαι σαν τρίτος πάνω σε δικά μου κείμενα. Είναι αλληλένδετη για μένα αυτή η λειτουργία. Ιστορικά μιλώντας, πολλοί συγγραφείς, και μάλιστα ορισμένοι από τους πιο ενδιαφέροντες, συνήθιζαν να περνούν από το ένα ποτάμι στο άλλο. Ο Τσίρκας είναι ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα. Πρώτα έγραψε ένα σπουδαίο δοκίμιο για τον Καβάφη και μετά τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*. Η μία ενασχόληση τροφοδοτεί την άλλη κι αυτή είναι η ομορφιά του πράγματος καθώς, όντας κριτής των άλλων, αποκτάς τη δυνατότητα να γίνεσαι και κριτής – λιγότερο ή περισσότερο αυστηρός – του εαυτού σου. Ωστόσο, υπάρχει ένα βασικό πρόβλημα στην Ελλάδα. Τα τελευταία 25-30 χρόνια δεν έχουμε κριτική, έχουμε κυρίως παρουσιάσεις βιβλίων. Δεν εκφέρω προσωπική γνώμη εδώ. Η κατάσταση είναι γνωστή και επιδεινώνεται συνέχεια. Η κριτική απαιτεί την ίδια αγωνία, την ίδια τόλμη, την ίδια αποφασιστικότητα όπως όταν γράφεις ένα πρωτότυπο κείμενο. Κάποιες από τις κριτικές που περιέχονται στο *Πορτρέτο του Συγγραφέα* στην εποχή τους είχαν προκαλέσει ορισμένες αναταράξεις, είχαν ενοχλήσει. Κριτική δεν είναι η ανταλλαγή φιλοφρονήσεων στο facebook, ούτε απλά η περιγραφή της πλοκής ενός μυθιστορήματος. Σημασία δεν έχει η εκάστοτε ιστορία αλλά *το πώς* είναι γραμμένη. Στη λογοτεχνία οι βασικές ιστορίες, ο έρωτας, ο θάνατος, οι θεμελιώδεις συγκρούσεις, οι τραγωδίες, έχουν παραχθεί, ακουστεί, διαβαστεί εδώ και χιλιάδες χρόνια. Το θέμα κάθε φορά είναι τι προσθέτεις εσύ στο οικοδόμημα της λογοτεχνίας. Όταν γράφω ένα μυθιστόρημα –κι αυτό μου παίρνει κάμποσα χρόνια– αισθάνομαι ότι μπαίνω σε έναν αγώνα, ότι παίρνω ρίσκα, ότι ανεβαίνω σε ρινγκ και πάνω σ' αυτό οι πρώτοι που θα αντιμετωπίσω είναι οι προηγούμενοι που έχουν γράψει με τον τρόπο που επιθυμώ να

γράψω κι εγώ και η ίδια η κοινωνία στην οποία απευθύνομαι – η κοινωνία ως συλλογική οντότητα, οι ανάγκες και οι αγωνίες της. Επομένως, όταν απευθύνεσαι στην εποχή σου βασανίζεσαι, κρίνεις και κρίνεσαι και, μέσα από αυτή τη διαδικασία, αντιλαμβάνεσαι ότι πρέπει να ξέρεις πολύ καθαρά τα όπλα σου. Προσωπικά, τονίζω πάντα ότι με ενδιαφέρει η αλήθεια κι η ομορφιά –για να θυμηθούμε ένα γνωστό ποίημα της Έμιλυ Ντίκινσον– όπως συμπλέουν στην ίδια κοίτη των δύο ποταμών που ανέφερα.

Ερ: Γράφετε στο κείμενο σας για τον Βιζυηνό ότι «η παραφροσύνη κατέχει κεντρική θέση στην απόπειρα βιογράφησης του» και αναρωτιέμαι αν αυτός είναι ο μόνος τρόπος αποδοχής της ψυχικής νόσου; Ότι δηλαδή φαντάζει γοητευτική και ρομαντικοποιείται η ψυχική νόσος του Χαλεπά ή του Βιζυηνού αλλά η ψυχική νόσος του χρονίως έγκλειστου στο Δαφνί παραμένει στιγματισμένη.

Απ: Είναι μεγάλη αλήθεια και μοιάζει με τη διαδικασία που ο δυτικός άνθρωπος προσλαμβάνει την Ανατολή στο συμφραζόμενο του οριενταλισμού. Η Ανατολή είναι ωραία ως ηδυπάθεια, ως χαρέμι ή τέτοιου τύπου φαντασιώσεις αλλά όχι με τη μορφή ενός πρόσφυγα από τη Συρία ή το Αφγανιστάν. Διαθέτουμε εξαιρετικούς φακούς να μας τυφλώνουν, ώστε να μη βλέπουμε εκείνο που χρειάζεται γυμνό μάτι για να ιδωθεί. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για την αναπηρία. Τον γάτο μου τον λέω Τζόις, γιατί όταν τον πήρα ήταν μισότυφλος. Ο Τζόις ήταν, επίσης, μισότυφλος και πέθανε σχεδόν τυφλός. Ενδεχομένως να μας γοητεύει ή να μας συγκινεί το γεγονός ότι ο Μπόρχες ήταν τυφλός ως σπουδαίος συγγραφέας αλλά οι «κοινοί» τυφλοί δεν έχουν την ίδια ζωή με αυτήν του Μπόρχες ή του Τζόις. Αυτό, όμως, δε μειώνει το δικαίωμά τους να διεκδικούν ισότιμο μερίδιο στη ζωή.

Ερ: Η ανάγνωση ορισμένων δημιουργών, όπως ο Παπαδιαμάντης, υπό ένα εθνικοχριστιανικό πρίσμα, στένεψε την εμβέλειά τους;

Απ: Δεν τη στένεψε μόνο. Ο Παπαδιαμάντης και πολλοί ακόμα στη νεοελληνική λογοτεχνία, διαβάστηκαν μέσα από έναν Κανόνα που στο ένα πόδι στηριζόταν στη θρησκεία και στο άλλο στην στενόθωρη σχολική εκπαίδευση. Εδώ έγκειται η κριτική ματιά που λέγαμε νωρίτερα: δεν μπορείς να διαβάζεις τον Παπαδιαμάντη με τα θολά ματογυάλια της θρησκείας ως π.χ. «κοσμοκαλόγερο» αλλά ως αυτό που πραγματικά είναι και προτείνει. Αντιστοίχως, τον Καρυωτάκη, δεν γίνεται να τον διαβάζεις με τα ματογυάλια π.χ. της αυτοκτονίας αλλά ως αυτό που προτείνει η ποίησή του. Βιώνουμε ανέκαθεν μια τεράστια παρανόηση της κοινωνικής μας ζωής και δι' αυτής, μια τεράστια παρανόηση της ίδιας της λογοτεχνίας. Δεν διαβάζουμε τα κείμενα ως αυτό που είναι. Διαβάζουμε π.χ. τον

Σολωμό ως «εθνικό ποιητή». Θα σας διηγηθώ ένα σχετικό περιστατικό: Βρέθηκα στη συντακτική επιτροπή στα *Νέα* που αποφάσιζε για τις προσφορές της εφημερίδας σε βιβλία. Με πρότασή μου αποφασίστηκε να εκδοθεί η *Γυναίκα της Ζάκυθος* του Σολωμού. Πετάγεται, λοιπόν, ο διευθυντής και λέει: «Να δώσουμε μαζί και τον Εθνικό Ύμνο». Ήθελε να προσθέσει ένα κοντάρι ελληνικότητας δίπλα σ' ένα έργο που δεν έχει καμία σχέση με την ελληνικότητα.

Ερ: Αναφέρετε στο κείμενό σας για τον Ρίτσο ότι «δεν υπάρχει αριστερός λογοτέχνης που να μη συνεντρίβη ανάμεσα στις μυλόπετρες των κομματικών απαιτήσεων και στο προσωπικό ποιητικό όραμα». Η Αριστερά λειτούργησε καταπιεστικά, ενδεχομένως και άδικα εις βάρος κάποιων δημιουργών, όπως η Αχμάτοβα;

Απ: Την τσάκισε την Αχμάτοβα. Έχουμε τα δικά μας παραδείγματα. Ο Τσίρκας, όταν έγραψε τον πρώτο τόμο της *Τριλογίας* του, τη *Λέσχη*, είχε ένα φροντισμένο ύφος, στο επίπεδο της καλύτερης λογοτεχνίας της σύγχρονης του Ευρώπης. Του ασκήθηκε μια φοβερή κριτική με αποτέλεσμα στους επόμενους δύο τόμους να δοκιμάσει να συμβιβάσει τα πράγματα. Θεός μου ήταν ο ποιητής Μιχάλης Κατσαρός, και γνωρίζω από πρώτο χέρι τι τράβηξε: είναι πολύ σκληρό να σου γυρνάει την πλάτη ο σύντροφος που αγωνίζεσαι μαζί του για το ίδιο όραμα. Αυτό μπορεί να σε τρελάνει κι εκεί περίπου οδηγήθηκε ο Μιχάλης. Το να είσαι αριστερός δε συνιστά από μόνο του αρετή. Πρέπει να το αποδεικνύεις κάθε στιγμή. Θεωρούμε αυτόνομο ότι εφόσον ανήκω σ' έναν πολιτικό χώρο, συγκεντρώνω κι όλα τα θετικά που πρεσβεύει. Όχι. Πρέπει να το αποδεικνύεις στην πράξη. Και ζούμε μια εποχή που η αριστερά, κατά την ταπεινή μου γνώμη, δεν κάνει όσα θα έπρεπε να κάνει.

Ερ: Στην ανθολογία περιλαμβάνονται κείμενά σας μόνο για δύο γυναίκες συγγραφείς, τη Ρέα Γαλανάκη και τη Μαργαρίτα Καραπάνου. Ειδικότερα, για την Καραπάνου ξεχωρίζετε τη «σωματική γραφή» της. Αυτή η γυναικεία ενσώματη γραφή σπανίζει ή δεν αναδεικνύεται επαρκώς;

Απ: Θα έλεγα ότι σπανίζει η σεξουαλικότητα. Εμφανίζεται δειλά, διστακτικά είτε στη γυναικεία, είτε στην ανδρική γραφή. Ένα διάστημα έκανα μαθήματα γραφής και ανάγνωσης σε ανθρώπους που ήταν κατά μέσο όρο ηλικίας 40 ετών. Διαβάζοντας τα κείμενά τους, κάποια στιγμή δεν άντεξα και ρώτησα: «με συγχωρείτε, δεν έχετε καθόλου ερωτική ζωή;». Η σεξουαλικότητα στη λογοτεχνία μας εμφανίζεται είτε ως κάτι αόριστο είτε ως πορνογραφική ματιά. Η σεξουαλικότητα, όμως, υπερβαίνει αυτά τα δύο. Απουσία σεξουαλικότητας, σημαίνει απουσία επαφής με το σώμα. Διαπιστώνει κανείς ότι στη

λογοτεχνία μας υπάρχει τεράστιος φόβος, δισταγμός να αγγιχτεί το σώμα του άλλου. Η Μαργαρίτα Καραπάνου –και γι’ αυτό της βγάζω το καπέλο– ήταν η πιο τολμηρή συγγραφέας (μαζί με την ποιήτρια Μάτση Χατζηλαζάρου), ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες, ως προς αυτό. Τολμούσε όχι μόνο να περιγράψει, να αναπαραστήσει, αλλά κυρίως να ωθήσει ένα βήμα παραπέρα τη σεξουαλικότητα και τη σωματική σχέση του Εγώ με τον Άλλον. Αυτό είναι το ζήτημα, να δείξεις τη σχέση του σωματικού Εγώ με το υπαρξιακό Εγώ. Είναι τραγικό το ότι ενώ αυτά τα πράγματα συζητούνται πλέον σε επίπεδο κινήματων, δεν βρίσκουν την πραγματική τους διάσταση στη λογοτεχνία. Είναι σαν να θεωρούμε ότι αυτά τα ζητήματα αφορούν κάποια θεωρία και μόνο, άρα, ας τα λύσει η θεωρία...

Ερ: Βέβαια, ολόκληρο το δυτικό μοντέλο λογοτεχνίας στηρίζεται κατά βάση στη λευκή, straight, αρρενωπότητα.

Απ: Ε, πια, έχουμε παρόμοιες φωνές, π.χ. η Άλι Σμιθ είναι μια τέτοια δυνατή φωνή. Το υπόδειγμα είναι παγκόσμιο. Δεν αφορά μόνο τη μικροκοινωνία της Ελλάδας. Η Ελλάδα, όμως, έχει έναν πρόσθετο πυλώνα αναχρονισμού, το εκκλησιαστικό ιερατείο. Καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο αντίληψης των πραγμάτων. Αποτελεί βρόγχο, για όλα. Είναι πιο ισχυρή κι από την πολιτική εξουσία και μαζί με τις παραθρησκευτικές οργανώσεις, κάνει ό,τι θέλει, κι αυτό που θέλει, σταθερά και μονίμως, είναι να σπέρνει μίσος ενάντια σε κάθε διαφορετική φωνή, φύλο, άποψη, στάση ζωής.

Ερ: Αναφέρεις σε κάποιο σημείο πως «το σώμα της λογοτεχνίας αποτελεί ανεξάρτητη και σχεδόν ελευθεριακή δημοκρατία». Αυτή η παραδοχή δεν είναι σα να παραγνωρίζει κάπως την ταξικότητα; Δεν έχουν όλοι πρόσβαση στη λογοτεχνία και δεν εννοώ μόνο ως αναγνώστες μα και ως υποκείμενα που μπορούν να γράψουν.

Απ: Την πρόσβαση στο σώμα της λογοτεχνίας ο καθένας μπορεί να τη διεκδικήσει. Στον ίδιο βαθμό που μπορεί –και πρέπει– να διεκδικήσει δημόσια εκπαίδευση ή δημόσιες βιβλιοθήκες. Τίποτα δεν είναι δοσμένο. Όλα κατακτιούνται με αγώνα. Όμως στο συγκεκριμένο κείμενο θίγεται άλλο ζήτημα. Προσπαθώ να εξηγήσω πώς λειτουργεί η λογοτεχνία. Δε μπορεί να σου βελτιώσει το μεροκάματο αλλά μπορεί να σε κάνει, ανάμεσα στ’ άλλα, να θες να διεκδικήσεις καλύτερο μεροκάματο, να θες να πολεμήσεις για τη ζωή σου – αυτό το πεδίο, ναι, είναι ελεύθερο για όλους. Στους περιπάτους μου, συναντώ έναν άστεγο που διαβάζει καθημερινά κάποιο βιβλίο. Το βρίσκω σημαντικό. Εικάζω ότι ο άνθρωπος αυτός παίρνει κάποιου είδους δύναμη από την ανάγνωση. Προφανώς, θα ήταν

προτιμότερο να είχε κάπου να μείνει. Η επιλογή του όμως να διαβάξει κάπως απαντά στο ερώτημά σας.

Ερ: Χρησιμοποιείτε τον όρο «καταναλωτικό παραλήρημα» για την πληθώρα των εκδόσεων και των καλλιτεχνικών δρωμένων. Ακούγεται κάπως σκληρό.

Απ: Κοιτάξτε, η τέχνη δεν είναι ένα προϊόν, όπως τα άλλα προϊόντα. Λειτουργεί στον αργό χρόνο, απαιτεί συμμετοχή. Χρειάζεται χρόνο αφομοίωσης, που στη διάρκειά του θα δουλέψεις με τον εαυτό σου, θα αναστοχαστείς. Αν βρίσκεσαι στη δίνη μιας υπερπροσφοράς πολιτιστικών προϊόντων δεν κάνεις τίποτα, απλώς καταναλώνεις. Ο βασικός μου προβληματισμός, λοιπόν, είναι ότι όταν καταπίνεις το ένα κείμενο μετά το άλλο και τη μία παράσταση μετά την άλλη, στην πραγματικότητα μένεις στην επιφάνεια του έργου. Χάνεις την ουσία. Το καλό δεν απορρέει από τη συσσώρευση βιβλίων ή παραστάσεων αλλά από την ουσιαστική ανάγνωσή τους. Είναι βολικό για την εξουσία να χάσκεις μπροστά σε αλλεπάλληλα δρώμενα, να απολέσεις το δικαίωμα της κριτικής επιλογής. Ο Κούντερα λέει ότι πλησιάζει η εποχή όπου το μυθιστόρημα θα λήξει και απ' αυτό θα διασωθεί ό,τι θα μπορεί να μεταφερθεί τηλεοπτικά, δηλαδή ό,τι θα έχει ένα υποτυπώδες στόρι, αλλά προσθέτει –και συμφωνώ πέρα για πέρα– η λογοτεχνία δεν είναι το στόρι. *Η συσσώρευση, η πληθώρα καταργεί την τέχνη.* Τα i-pods και τα παρεμφερή κατέστρεψαν, ό,τι είχε απομείνει, από μουσική. Το Netflix κατέστρεψε τον κινηματογράφο. Η ψηφιακή κάμερα τη φωτογραφία. Μένουν τα άθλια stories.

Ερ: Μια θεματική που διατρέχει το μυθιστόρημά σας είναι η ζωή σε μεγαλύτερες ηλικίες, πώς σε βλέπουν οι άλλοι και πώς βιώνεις εσύ το χρόνο, το σώμα, την εικόνα. Θέλατε μ' αυτόν τον τρόπο να θίξετε το στερεότυπο των «περιττών» και «αντιπαραγωγικών» ανθρώπων που έχει κατασκευάσει η κοινωνία για τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας;

Απ: Το θέμα, ναι, αφορά όλη την κοινωνία. Η μεταπολεμική Ελλάδα έζησε με το όνειρο της σύνταξης, διαφυλάσσοντάς το ως μοναδική φιλοδοξία της. Μια κοινωνία με τόσο στενόθωρες προοπτικές είναι αναμενόμενο να φτάνει στη σύνταξη ως στον προθάλαμο του τέλους. Οι άνθρωποι που έχουν πάρει σύνταξη, δεν ξέρουν τι να κάνουν. Ως συνέπεια έχει διαμορφωθεί και μια κουλτούρα απομόνωσης των ηλικιωμένων. Έχω επισκεφτεί σπίτια που ρωτάω τον οικοδεσπότη τι κάνει η μητέρα του και μου απαντάει «είναι μέσα». Αφήνονται σ' ένα δωμάτιο, απομονωμένοι, αποστειρωμένοι μπροστά σε μια τηλεόραση. Σε μια κοινωνία με διαφορετικές προοπτικές η κατάσταση των ηλικιωμένων θα ήταν διαφορετική.

Ερ: Κι αυτή είναι μια εποχή που ευνοεί την κανονικοποίηση του θανάτου και του ηλικιακού ρατσισμού.

Απ: Βέβαια, βέβαια. Ζούμε μια εποχή πολλών μικρών θανάτων, δηλαδή δεν είναι ότι πεθαίνει μόνο πολύς κόσμος, ότι πεθαίνει απομονωμένος, το πιο φοβερό είναι ότι εσύ ο ίδιος είσαι απομονωμένος απέναντι σ' ένα κράτος που καταστέλλει κάθε διαφορετική κίνηση, κάθε διαφορετικό περπάτημα κι αισθάνεσαι ότι ο θάνατος σε παραμονεύει σε κάθε γωνιά. Το πιο απλό πράγμα να θες να κάνεις σήμερα, να δώσεις αίμα ή να αφήσεις ένα λουλούδι, κινδυνεύεις. Δε μου αρέσει καθόλου αυτή η νέα «κανονικότητα». Δεν πρέπει να κυριαρχήσει η συνήθεια, να τη θεωρήσουμε δεδομένη, να παραμείνουμε στη μελαγχολία μας, απλώς να μαγειρεύουμε ξανά και να τρώμε ξανά. Δε μπορεί να τραβήξει άλλο αυτό. Στο μυθιστόρημα γράφω ότι στην Ελλάδα είχαμε μια γενιά τραμπιστών πριν τον Τραμπ που, με τη συνδρομή της Εκκλησίας, ανέκαθεν συντηρούν το κατασταλτικό κράτος, το κράτος χωροφύλακα της καθημερινότητάς μας. Σ' αυτή τη συνθήκη, που πεθαίνουν τόσο άνθρωποι και που ο καθένας μας έχει την αγωνία και το μέλημα να προφυλάξει τους άλλους, να σε δέρνουν κι από πάνω, είναι κανονικό μαρτύριο. Οι αντιστάσεις του καθενός μας δοκιμάζονται κάθε μέρα και πολύς κόσμος δεν έχει πια αντιστάσεις επειδή δεν έχει να φάει ή σκέφτεται πώς θα πληρώσει το νοίκι του. Το να πολεμήσεις είναι ακόμα πιο δύσκολο τώρα. Μπορεί, μπορεί λέω –έχω πάντα μια ελπίδα– από όλο αυτό να βγει κάτι, μια νέα διεκδίκηση ζωής.

Ερ: Οι τρεις κολυμβητές σας είναι αδιάφοροι για ό,τι συμβαίνει γύρω τους, δε νοιάζονται. Τους σκιαγραφήσατε έτσι γιατί θεωρείται ότι υπάρχει μια συνθήκη γενικευμένης κοινωνικής απάθειας στην Ελλάδα;

Απ: Μα φυσικά, οι πιο έξυπνοι κριτικοί που έγραψαν για το βιβλίο είδαν ότι δε μιλάω μόνο για τους ηλικιωμένους αλλά για το πώς στέκεσαι απέναντι στο παρόν σου. Και γι' αυτό δεν είναι τυχαίο ότι θέτω ως καταλυτικό γεγονός τον βιασμό και τη δολοφονία της ηρωίδας. Ο βιασμός είναι από τα χειρότερα εγκλήματα που μπορούν να διαπραχθούν. Δεν είναι μια υπόθεση ανάμεσα σε δύο άτομα. Είναι κοινωνικό αδίκημα. Την ευθύνη δεν τη φέρει μόνο ο θύτης. Τη φέρει μια ολόκληρη κοινωνία φοβισμένη και αδιάφορη.

Ερ: Αυτοί οι τρεις, λοιπόν, βολεμένοι τύποι ενεργοποιούνται μετά τη δολοφονία της Ινέθ και αλλάζουν. Αυτό σημαίνει ότι ακόμα και βαθιά εμπεδωμένα χαρακτηριστικά μπορούν να ανατραπούν με κινητήριο μοχλό τον πόνο; Ότι είναι πιθανό η οδύνη να μετουσιωθεί σε δράση;

Απ: Σε πολύ συγκεκριμένες συνθήκες ο πόνος και το πένθος είναι δυνατό να πυροδοτήσουν αλλαγές. Είδαμε τι συνέβη προσφάτως, στις 7 του Οκτώβρη, έξω από το Εφετείο. Μια αντιφασιστική συγκέντρωση 50.000 ανθρώπων σε μια Ελλάδα φαινομενικά νεκρή, είναι ενθαρρυντικό συμβάν. Γι' αυτό είπα προηγουμένως ότι και από την τωρινή ιστορία μπορεί να προκύψει κάτι. Οι μικροί θάνατοι είναι μικροί συγκλονισμοί. Είναι φυσικός νόμος: η δράση φέρνει αντίδραση. Αυτή τη στιγμή έχουμε πάνω από 3000 νεκρούς. Πάνω από 3000 νεκροί διασκορπισμένοι σε όλη την Ελλάδα και μαζί τους δεκάδες χιλιάδες συγγενείς, φίλοι, εργαζόμενοι στη δημόσια υγεία, όλο αυτό είναι μια θρυαλλίδα. Δε θα περάσει έτσι αυτό, με το ξύλο του ματατζή. Αυτός ο πόνος σε συλλογικό επίπεδο κάπως θα εκφραστεί. Βέβαια, απαιτείται να κάνει κάτι και η Αριστερά, θεσμική και μη, η αναρχία, τα κινήματα. Τι έκαναν αυτοί οι τρεις ηλικιωμένοι στο βιβλίο; Απλώς υπερνίκησαν τους φόβους τους. Νιώθω ότι κυριαρχεί ακόμα ο φόβος. Αποδεικνυόμαστε κατώτεροι των περιστάσεων και περιλαμβάνω και τον εαυτό μου μέσα. Δεν πράττουμε ακόμα όσα έχουμε τη δύναμη να πράξουμε.

Ερ: Υπάρχει περίπτωση, όμως, να μην οδηγηθούμε σ' ένα ξέσπασμα της οργής αλλά στην εμπέδωση του φόβου; Η καταστολή μπορεί να λειτουργήσει και αντίστροφα, να ατονήσει τις αντιστάσεις.

Απ: Δεν υπάρχει μεγαλύτερη καταστολή στην Ιστορία απ' αυτήν που ακολούθησε την ήττα της Κομμούνας, όπου θέρισαν 20.000 ανθρώπους σε λίγες μέρες. Όσοι επέζησαν, όμως, συνέχισαν να αγωνίζονται. Ισχύει ότι έχουμε αυταρχισμό που τον πολλαπλασιάζουν τα media, καθώς όχι απλώς διαστρεβλώνουν ή αποσιωπούν γεγονότα, αλλά επιβάλλουν κιάλας έναν συγκεκριμένο καταναλωτικό υπόδειγμα ζωής που ευνοεί τον φόβο και την υποταγή. Εκεί κρύβεται, μασκαρεμένος σε reality shows κλπ., ο ταξικός εχθρός.

Ερ: Ο χώρος του βιβλίου πόσο έχει πληγεί την περίοδο του lockdown;

Απ: Εντάξει, είναι γνωστό: οι πολυεθνικές κούριερ στάθηκαν κατώτερες των περιστάσεων στην πανδημία εμποδίζοντας την απρόσκοπτη ηλεκτρονική διανομή βιβλίων. Αλλά να έχουμε υπόψη μας κάτι: υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα στο ζωντανό βιβλιοπωλείο και την ηλεκτρονική παραγγελία. Ο αναγνώστης έχει ανάγκη να φυλλομετρήσει το βιβλίο, να μιλήσει με τον βιβλιοπώλη κλπ. Η εκδοτική παραγωγή δέχτηκε μεγάλο πλήγμα, το ξέρουμε. Το υπ' αριθμόν 1 πρόβλημα του βιβλίου, ωστόσο, δε σχετίζεται με την πανδημία. Στην Ελλάδα δεν έχουμε δημόσιες δανειστικές βιβλιοθήκες και κανείς δε μεριμνά γι' αυτό. Όταν έχεις δημόσια δανειστική βιβλιοθήκη διαμορφώνεται κοινό αναγνωστών και

συνειδήσεις. Ούτε οι σχολικές βιβλιοθήκες λειτουργούν. Οι περισσότερες είναι αποθήκες. Η έλλειψη δημόσιας βιβλιοθήκης στην Ελλάδα αποτελεί απίστευτη τραγωδία.

Ερ: Ο τρόπος που η κυβέρνηση αντιμετώπισε τον κόσμο του πολιτισμού, ενίοτε με εμφανή απαξίωση, είναι δηλωτικός της κοσμοθεωρίας της Δεξιάς;

Απ: Έχουμε το χειρότερο Υπουργείο Πολιτισμού που υπήρξε στη μεταπολίτευση. Τη Δεξιά δεν την αφορά καθόλου ο πολιτισμός. Ποτέ δεν την αφορούσε. Τον αντιλαμβάνεται ως διακοσμητικό αξεσουάρ π.χ. μιας επετείου, όπως για το 1821, ή ως προϊόν προς πώληση.

Ερ: Παρακολουθείτε τη σύγχρονη εγχώρια λογοτεχνική παραγωγή;

Απ: Τα τελευταία 10 χρόνια έχουμε νέους συγγραφείς που δεν περιορίζονται στο στόρι (άρα ασχολούνται με την «ομορφιά» που ανέφερα προηγουμένως) και που, επίσης, δεν συρρικνώνουν την αφήγησή τους στην ομφαλοσκόπηση, τους αφορά η κοινωνία (άρα η «αλήθεια»). Ακόμα, όμως, διαβάζουμε ιστορίες που θυμίζουν 19^ο αιώνα κατά τον τρόπο π.χ. του Μπαλζάκ. Ορισμένα, πάλι, κείμενα μου δημιουργούν την αίσθηση ότι οι συγγραφείς τους ζούνε σε παραδεισένια χώρα που το μοναδικό της πρόβλημα είναι η οικογενειακή νεύρωση. Ενδιαφέρουσα είναι η νεύρωση αλλά τέλος πάντων... Για να το πω αλλιώς, η νεοελληνική λογοτεχνία δεν παίρνει θέση γι' αυτά που συζητάμε, για την καταστολή, τον εκκλησιαστικό δεσποτισμό, τους μετανάστες ή όταν το κάνει, αυτό συμβαίνει σε εκδοχή κάπως φολκλόρ. Παρ' όλα αυτά, ειδικά στη διάρκεια της κρίσης, αναδείχθηκαν φωνές που έχουν να πουν πράγματα.

Ερ: Έχω στο μυαλό μου δύο φράσεις ανθρώπων με τους οποίους είστε συνδεδεμένος, του Μιχάλη Κατσαρού που έγραφε «θέλω να μιλήσω απλά για την αγάπη των ανθρώπων και παρεμβαίνουν οι θύελλες» και του Τζέιμς Τζόις ότι «δεν έχουμε παρά μια πολύ σύντομη ζωή για ν' αγαπήσουμε». Η αγάπη, για την παραδοσιακή αριστερά, υπήρξε μια έννοια παραγκωνισμένη αλλά στο σύγχρονο χειραφετητικό λόγο έχει βρει ξανά τη θέση της. Μπορεί να νοηματοδοτήσει ξανά τις ζωές μας;

Απ: Είναι κι οι δύο «θείοι» μου. Όντως, η παραδοσιακή αριστερά δεν επέτρεπε στον εαυτό της ούτε να αγαπήσει, ούτε καν να δηλώσει ότι αγαπά. Το θεωρούσε «μικροαστικό». Ότι έχω γράψει (π.χ. στην άτυπη *Τριλογία της Συντροφικής Ζωής*) έχει στο κέντρο του τη συντροφικότητα, τη δύναμη της συντροφικής αγάπης, τη δύναμη που εκλύεται όταν αντιμετωπίζεις τις προκλήσεις της εποχής σου μαζί με τον σύντροφό σου.

Ερ: Η νίκη έναντι της ναζιστικής οργάνωσης της Χρυσής Αυγής ήταν από τα ελάχιστα θετικά που μας άφησε το 2020;

Απ: Σίγουρα, γιατί άφησε τη σπορά ενός αντιφασιστικού κινήματος. Πήραμε δυνάμεις απ' αυτό και αρκετοί άνθρωποι συνειδητοποίησαν ότι μαζί με άλλους, μπορούν να τα καταφέρουν, να πετύχουν ιστορικές τομές. Αυτό ήταν το μεγαλύτερο μάθημα.

Ερ: Θα ευχόσασταν κάτι για τη νέα χρονιά;

Απ: Δεν είμαι πολύ καλός στις ευχές. Θα ήθελα ο κόσμος να ξαναβγεί στους δρόμους, όχι μόνο για περίπατο –και για περίπατο, εννοείται– αλλά για να διεκδικήσει περισσότερη δίκαιη ζωή και περισσότερη ελευθερία.